

Keşfu'l-muşkil min Hadîsi's-Sahîhayn

Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnu'l-Cevzî (ö. 597), tahkik: Ali Huseyn el-Bewâb Dâru'l-Vatan, Riyad-1997, I-IV.

Hadislerde görülen gerek lafız, gerekse mana ile ilgili müşkilât, hadis edebiyatının gelişimine paralel olarak birçok telife konu olmuştur. İmam Şâfiî, İbn Kuteybe, Tahâvî ve İbn Fûrek gibi bazı alimler, genel olarak çeşitli hadisler arasında görülen çelişkileri izah edip, onların nasıl anlaşılacağına dair eserler yazarken, bazı alimler ise sadece belli bir kitaptaki hadislerde görülen müşkilat üzerine eserler tahsis etmişlerdir. Tefsir, Hadis, Fıkıh, İhtilaf, Siyer, Tarih, Edebiyat, Vaaz, ve Tıp gibi çeşitli alanlarda yüzlerce telife imza atan İbnu'l-Cevzî'nin¹ tanıtacağımız bu telifi, tek bir kitaptaki hadislerin müşkilatını ele alan oldukça değerli bir eserdir.

Eserin adı, kaynaklarda el-Keşf an Maâni's-Sahîhayn, el-Keşf li Muşkili's-Sahîhayn, Muşkilu's-Sihâh, Keşfu Muşkili's-Sahîhayn, Keşfu Muşkil-i Hadîsi's-Sahîhayn, Muşkilu's-Sahîhayn, Keşfu'l-Muşkil ve kısaca el-Muşkil olmak üzere çeşitli şekillerde anılmıştır. (s. 55) Her bir sahabînin müsnedinin başında “Keşfu'l-Muşkil min Musned-i (fulân)...” başlığı yer almaktadır. Bu nedendir ki matbu nüshanın kapağında yer alan isim: “Keşfu'l-Muşkil min Hadîsi's-Sahîhayn” şeklindedir.

İbnu'l-Cevzî, kitaba yazdığı kısa mukaddimesinde, Muhammed b. Futûh el-Humeydî² (ö. 488) tarafından tertip ve tasnif edilen, Buharî ve Muslim'in Sahih'lerindeki hadisleri cemettiği toplam 3574 hadisten oluşan “el-Cem' Beyne's-Sahîhayn”³ adlı kitabın müşkil olan taraflarını şerhetmesi yolunda bir talep üzerine bu eseri yazdığını belirtir. Humeydî bu eserinde, lügat açısından bazı garip kelimelerin şerhine işaret etmişse de, İbnu'l-Cevzî'ye göre mana

¹ Bu bilgiler ve eserlerinin geniş bir listesi için bkz: Abdulhamid el-Alûçî, Muellafâtü İbni'l-Cevzî, Bağdat-1965. Eserde farklı isimlerle anılan mükerrerler de dahil toplam 519 eser sayılmış, matbu, mahtuta ve İbnu'l-Cevzî'ye nispet edildiği halde kayıp olan 400 eserden söz edilmiştir. Zehebî, İbnu'l-Cevzî'nin ölümünden önce kendi el yazısıyla eserlerinin 250'ye ulaştığı ifadesini bulduğunu zikretmekte; İbn Teymiyye ise onun 1000'den fazla eser telif ettiğini söylemektedir. Bkz: Keşf, (Mukaddime), I. 5. İbnu'l-Cevzî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz: Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, XXI. 365-384, tah. Şuayb el-Arnâvut, Huseyn el-Esed, Beyrut-1990, VII. Baskı.

² Hayatı hakkında bkz: Ahmet Yücel, DİA Humeydî mad., XVIII. 358.

³ Yine Ali Huseyn el-Bewâb'ın tahkik ettiği eser, 1998-Beyrut'ta Dâru İbn Hazm tarafından neşredilmiştir.

ciyetiyle görülen işkallerin şerh ve beyan edilmesine olan ihtiyaç daha fazla olduğu için böyle bir eser telif etmeye gereksinim duymuştur. Ona göre, hadislerin çoğunun anlamı açıktır ve şerhe ihtiyaç duyulmaz. Ancak müşkil görülen kısımlar şerhedilir. Bu noktada, bazen hadise bir itiraz gelebilir ve cevaba ihtiyaç duyulur ve buna cevap vermek gerekir. Maksat hasıl olacak kadar açıklamayla yetindiğini ve ihtisar etme cihetine gittiğini belirtir. Ele aldığı müşkilatın halli konusunda bu kitabına müracaat edenlerin, başka herhangi bir kitaba bakmaktan veya herhangi bir alime soru sormaktan müstağnî olacaklarını umduğunu dile getirir.

İbnu'l-Cevzî daha sonra, Humeydî'nin eserinden çeşitli bölgelerdeki ilk hadis musannifleri ile ilgili kısmı nakleder. Ardından onun tertibini tenkit eder. Zira Humeydî, sırasıyla "Aşere-i Mübeşşere, erken müslüman olanlar, çok hadis rivayet edenler, az rivayet edenler ve hanımlar" şeklinde bir tertip yapacağını belirttiği halde, erken müslüman olanlar arasında Cerîr b. Abdullah, Süleyman b. Surad, Hârise b. Vehb gibi çok geç müslüman olan sahabileri de zikrettiğini; buna mukabil Abdullah b. Amr b. el-As gibi çok rivayet edenleri, az hadis rivayet edenler arasında; bir veya iki hadis rivayet ettiği için az rivayet edenler arasında zikredilmesi gerekenleri de erken müslüman olanlar arasında zikrettiğini belirtir. Bunun son derece hatalı bir tertip olduğunu, buna rağmen maksat hadisler olduğu için yine de bu tertibe uyacağını ifade eder ve kitaba başlar. (s. 9-10)

Eserin Tahkikli Baskısı

Eseri tahkik eden Ali Huseyn el-Bevvâb, 69 sayfalık uzunca bir mukaddime yazmıştır. Tanıtımda yararlandığımız bu mukaddimede, İbnu'l-Cevzî'nin hayatından, eserlerinden söz edilmiş, 74 tane eserin isimleri sıralanmış, çeşitli alimlerin İbnu'l-Cevzî hakkındaki görüşleri hatırlatılmıştır. Sonra eser ana hatlarıyla örnekler de verilerek tanıtılmış, bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Kitabın ilim erbabı nezdindeki değerine değinildikten sonra, eser hakkında bazı eleştirilere, olumsuz yönlerine dikkat çekilmiştir. Muhakkik, ayrıca eserde kaynak adı zikredilmeden çeşitli müelliflere yapılan atıflardan ilgili yerleri bulmakta çektiği zorluklara da işaret etmektedir. Muhakkik, İbnu'l-Cevzî'nin kitapta atıfta bulunduğu kendi eserlerinin çokluğundan hareketle bu eserin, müellifin hayatının sonlarına doğru telif ettiği kanaatini dile getirmek istemiş, ancak, Keşfu'z-Zunûn'da eserin H. 576'da yani vefatından yirmi sene evvel telif ettiği bilgisini görünce bu kanaatinden vaz geçmiştir.

Tahkik ettiği nüshaları genişçe tanıtan muhakkik, bu husustaki metodunu da açıklamış, tahkikte görülecek muhtemel hatalarından dolayı ilim erbabı ve araştırmacılardan özür dileyerek mukaddimesini noktalamıştır.

Tahkikte, bir kısmı tam olmayan Amerika-Brinston, Hindistan-Rambur, Hindistan-Hudâbahş, Bağdat, Musul, Mağrib ve Kahire'deki iki farklı nüsha olmak üzere toplam sekiz nüsha kullanılmıştır. Bütün bu nüshalara ve eserde atıfta bulunulan yerlere dayanarak sağlam bir metin çıkaran muhakkik, basit farklara işaret etmeye gerek duymamıştır.

Muhakkik, Humeydî'nin mezkur eserine yaptığı tahkikte Hadislerin tahricini yaptığı için bu eserde sadece hadislerin Buhari ve Muslim'deki numaralarına işaret etmekle yetinmiştir.

Hadislerin başına konulan rakamlardan ilki, bu eserdeki hadisin sıra numarasını, ikincisi ise Humeydî'deki sıra numarasını göstermektedir.

Atıfta bulunulan kaynaklar matbu ise, zikredilen yerlerin cilt ve sayfa numaraları verilmiş, şürler tamamlanarak kaynağı zikredilmiş, ilave bilgi veya karşılaştırma yapmak üzere değişik kaynaklara işaret edilmiştir.

Eserin sonuna sırasıyla Musnedler, ayetler, şürler, konular ve kaynakları veren fihristler konulmuştur.

İbnu'l-Cevzî'nin Yöntemi

İbnu'l-Cevzî'nin Buhari ve Muslim hadislerinde gördüğü müşkilatı izah sademinde bu değerli eserinde nasıl bir yöntem takip ettiği, mevcut işkalleri nasıl gidermeye çalıştığını maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

a. Her sahabînin müsnedine başlarken, o sahabi hakkında kısa bilgiler verir, kaç hadis rivayet ettiğini, Buharî ve Muslim'in kendisinden kaç hadis naklettığını belirtir.

b. Humeydî'nin tertibini esas almakla birlikte, şayet bir hadiste herhangi bir işkal yoksa hiçbir açıklama yapmadan onu geçer.

c. İzah edeceği hadisi, genellikle başından bir kısmını zikrederek hatırlatır ve izaha başlar. Burada müşkil olarak gördüğü ve izah edeceği lafzı, ibareyi veya manayı zikreder. Bunu yaparken, hadisin lafzını terkedip, tasarruflarla veya mana ile naklettiği içindir ki, elimizdeki matbu nüshayı mütala ederken mutlaka Humeydî'nin eserinin de bulunması gerekmektedir.

d. İbnu'l-Cevzî'ye göre hadisteki işkal, bazen lafızda, manada, rivayette, râvîde olabileceği gibi, bazen de hadis etrafında sorulan sorular, ahkam ve fikhî konularda da olabilmektedir.

e. Anlamı kapalı görülen lafızların izahını yapar. Lafzın okunuşunu, çekimini ve hangi kökten geldiğini ve ne anlama delalet ettiğini beyan eder.

Bunu yaparken, bazen alimlerin görüşleriyle, bazen de şüirlerle istiḥadda bulunur. Bu husuta Garîbu'l-Hadîs ile ilgili eserlerden yararlanır. Özellikle "muarrab" denilen Arapçaya başka dillerden girmiş kelimelerin izahında, hocası Ebû Mansûr el-Cevâlîkî'nin "el-Muarrab" adlı eserinden nakillerde bulunur. Şayet izah ettiği lafız ayette de geçiyorsa, bunu ayetlerle, sebab-i nüzulle ve tefsirlerdeki izahlarla da besler. Lafızların nasıl okunacağına ayrıca önem veren müellif, bu hususta genel olarak herkesin, özel olarak da hadisçilerin düştükleri telaffuz hatalarına (tashîf ve lahn) da dikkat çeker.

f. Hadisin maksudunu dikkate alarak onun genel olarak doğru anlaşılmasına özen gösteren müellif, hadisten ortaya çıkan faidelere ve fikhî hükümlere de geniş yer verir. Bu hususta imamların, mezheplerin ve fukahanın görüşlerini de zikreder. Bu meselelerde çoğunlukla, kendi imamı Ahmed b. Hanbel'e arka çıkarken, diğer görüş sahiplerine de cevaplar verir. "et-Tahkîk fî Ahâdîsi'l-İhtilâf" adlı eseri de olduğu için o, bu meselelerde hayli tafsilatlı ve gerekçeli şerhler ortaya koyar.

g. Hadislerde, Hz. Peygamber'e veya herhangi bir sahâbîye karşı zihinlerde oluşabilecek yanlış bir düşünce veya anlayışı defedebilmek için o rivayetin en mükemmel bir şekilde nasıl anlaşılması ve yorumlanması gerektiği üzerinde durur. Bu hususta oldukça savunmacı bir tablo çizen müellifin bazen zorlama tevellere de başvurduğu görülmektedir. Semure b. Cundeb'in içki satması (I. 77), Velid b. Ukbe'nin içki içmesi (I. 163), Hatîb b. Ebî Beltaa'nın Mekke Fethi hazırlığını bir mektup yazarak Mekke'ye göndermesi (I. 141-2, 185) hadiselerinde olduğu gibi.

h. Hadis etrafında kendisine sorulan veya faraziye olarak kendisinin sorduğu sorulara, yahut o çerçevedeki söylentilere cevaplar verir. Bu hususta kitabın gerçekten nefis sorular içerdiğini söylemeliyiz. Ancak, maalesef cevapların da aynı güzellikte olduğunu söylemek zordur, hatta çoğu zaman yetersiz olduğu bile söylenebilir.⁴

i. İsnadda veya metinde mübhem bırakılan veya tanınmayan şahıslar varsa, onların kim olduğunu açıklar.

j. Sahabe veya ravilerin sözlerinden bir şekilde Hz. Peygamber'in Hadisine idrac edilmiş sözler varsa onları izah eder.

k. İşkallerin izahında, çeşitli faidelere, kıssalara, Arap adet ve kültürüne de dikkat çeker.⁵

⁴ Bkz: I. 26, 286; II. 19, 389, 431.

⁵ Burada zikredilen maddelerle ilgili birçok örneğe Mukaddime'de işaret edilmiştir. Bkz: s. 15-46.

1. Bir hadisi ilk geçtiği yerde izah ettikten sonra, tekrarı halinde oraya atıfta bulunur. Ancak bazen ileride izah edeceğini belirterek, daha sonraki bir yere göndermede bulunduğu da olmaktadır. Bunu yaparken bazen “felan sahabinin müsnedinde geçti” derken, bazen de yerini belirtmeksizin “daha önce geçti” demekle yetinir. Ancak, bazen geriye atıfta bulunduğu yerlere bakıldığında, orada da birşey zikretmediği, yahut yeterli açıklama yapmadığı görülmektedir.⁶

Keşfu'l-Muşkil'in Kaynakları

Birçok ilim dalında eser telif eden müellif, Ahmed b. Hanbel'in Musned'i, İbn Sa'd'ın Tabakât'ı, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Hilyetu'l-Evliyâ'sı gibi birçok kaynak kullanmıştır. Fakat onun özellikle bu kitabında başvurduğu ve kitabının temel kaynaklarını oluşturan birkaç müellif ile eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Hattâbî: Garîbu'l-Hadîs, A'lâmu'l-Hadîs, Meâlimu's-Sunen, İslâhu Galati'l-Muhaddisîn ve Şe'nu'd-Duâ adlı eserleri.
2. İbn Kuteybe: Garîbu'l-Hadîs, Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân, Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs, Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân, İslâhu Galati Ebî Ubeyd ve Edebu'l-Kâtib adlı eserleri.
3. Ebû Mansûr el-Cevâlikî'nin el-Muarrab ve Tekmiletu Lahni'l-Amme adlı eserleri.
4. Zeccâc: Meâni'l-Kur'ân, Fealte ve Ef'alte, Halku'l-İnsân adlı eserleri.
5. İbn Fâris: el-Mekâyîs, el-Mucmel adlı eserleri.
6. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm: Garîbu'l-Hadîs adlı eseri.
7. İbnu'l-Enbârî: ez-Zâhir adlı eseri.
8. İbn Cerîr et-Taberî: Tehzîbu'l-Asâr adlı eseri.

Ayrıca müellifin, Ferrâ, İbn Akîl, Esmâî, Sa'leb, el-Hırakî gibi daha birçok ilim erbabına atıfta bulunduğu görülmektedir.

O bazen yararlandığı eserlerin ismini zikrederken, bazen de sadece müellifini anmakla iktifa eder. Yine onun, bu kaynaklardan ibareler naklettiği gibi, zaman zaman sadece fikri ya da görüşü naklettiği de olur.

Tenkitçi bir ilim adamı olan İbnu'l-Cevzî, yer yer Humeydî'nin hatalarına da işaret edip, onları tashih etmektedir.

En çok yararlandığı kaynaklardan olan İbn Akîl'den bir nakilde bulduktan sonra “Bu, bir alimin zellesidir. İşte bu, onun görüşüdür ve bana göre

⁶ Mesela bkz: 534-2069, 97-122-1592, 751-1899, 218-995, 767-2068.

oldukça kötüdür!"⁷ derken; Hattâbî'nin bir görüşünün ardından da "Benim görüşüm, Hattâbî'nin dediğinden daha doğrudur"⁸ diyebilmektedir.

Eserde müellif, dini meseleleri anlayamadıkları ve hadislerin manalarını eksik anladıkları için tasavvuf ve zühd erbabına tenkitler yöneltmektedir. (II. 488)

Hadisleri izahta, farklı sahabîlerden gelen diğer rivayetlerden, başka kaynaklardaki hadislerden yararlanmaktadır.

Kitabın Değeri ve Eleştirisi

İbnu'l-Cevzî'nin bu eseri, çaha sonraki ilim adamları için önemli bir referans olmuştur. Zerkeşî, el-İcâbe'de bu kitaptan birkaç defa alıntı yaparken, İbn Hacer de, Fethu'l-Bârî'de --kitabın ismini bazen zikrederek, bazen de etmeden- birçok defa nakilde bulunmuştur.

Eser, Buhari ve Muslim gibi, iki büyük hadis imamının naklettikleri hadislerde görülen müşkilatı konu edinmesi sebebiyle oldukça önemli bir kaynaktır. Birçok alanda eserler telif eden ve tenkitçiliğiyle temayüz eden İbnu'l-Cevzî'nin bu eseri, birçok müşkilin klasik bir ilim adamı tarafından asırlar önce açıkça dile getirilmiş olması, özellikle hadislerin metin ve muhtevalarına ilişkin oldukça ilginç izahlar ve detaylar ortaya koyması bakımından gayet faydalı bir eserdir. Kitapta mevcut fevkalade güzel tahkik, tashih, itiraz ve tenkitlerin yanısıra, özellikle fikhî meselelerde, sahabeyi değerlendirmelerinde, isnad tenkitlerinde taklid ve geleneğin ağır bastığı görülmektedir. Bu kitabda müellif, tahkik⁹, tenkid¹⁰ ve taklid¹¹ üçgeninde müşkilatı halletmeye çalışan bir ilim adamı profili çizmektedir.

İbnu'l-Cevzî'nin, zaman zaman mezhep taassubuyla mülahazalar serdettiği, fukahanın görüşlerini takdir etmediği, bazı alimlere fazla yüklendiği görülmektedir. Aynı şekilde, çoğu zaman mezhebine arka çıkmak üzere rivayetlere karşı da tenkitçi bir tavır takındığı, bazı hadisçileri rivayetlerinde galata düşmekle, rivayetleri mana veya tasarruflarla nakletmekle itham ettiği, onların delillerini bu şekilde defetmeye çalıştığı göze çarpmaktadır.¹²

İlmî konumuna ve ilim adamlarının haklı övgülerine mazhar olan İbnu'l-Cevzî, tevile meyilli olması, eserlerinde birçok hatalar yapması, kendisi hak-

⁷ Keşf, I. 135, no: 77.

⁸ A.g.e., I. 166, no: 97. Onun dile getirdiği Hattâbî'nin başka bir galatı için bkz: II. 315.

⁹ Tahkik örnekleri için bkz: I. 151, 142, 165, 338, II. 127, 134-6, 147, 232, 240, 409, 424, 445-7...

¹⁰ Tenkid örnekleri için bkz: I. 250, 348, 365, II. 451, 467, 463-5, 526, 549...

¹¹ Taklid örnekleri için bkz: I. 286, 163, 110, 56, 369, II. 261, 268-9, 551-2, 350, 473...

¹² A.g.e., Mukaddime, s. 47-8; Örnekler için bkz: no: 77, 1337, 1444, 1807.

kinda övgü, büyüklenme ve iddia içeren sözler sarfetmesi gibi cihetlerden eleştirilmiştir.¹³

Eserde, aslında işkal sayılmayacak, anlamları açık olan birçok kelime izahı zait görülmektedir. Dolayısıyla bu kelimeleri izah etmeye de gerek yoktur. İşte müşkil olmayan şeyleri zikrettiği veya müşkil olduğu halde sadra şifa verecek bir izah getiremediği düşüncesiyledir ki, bazı alimler bu eseri ihtisar etme gereği duymuşlardır.¹⁴ Bir diğer husus da, müellifin bazı kelimeleri yanlış açıklamasıdır.

İbnu'l-Cevzî'nin, bazen kaynaklardan vasıtalı şekilde ve mana ile, hatta tasarrufla nakillerde bulunduğu, zaman zaman da atıfta bulunduğu kaynakları karıştırdığı görülmektedir.

Netice itibarıyla İbnu'l-Cevzî'nin Keşfu'l-Müşkil'i, Buhari ve Muslim hadislerindeki birçok müşkilatı tatminkar bir şekilde izale etmese de, oradaki birçok probleme değinmesi bakımından oldukça önemli bir kaynaktır. Hadislerin anlaşılması, yorumlanması, müşkil veya aralarında gözüken çelişkilerin izahı, metin ve muhteva tahlili, meselelerin tahkik ve tenkidi ile ilgilenen günümüz Hadis araştırmacıları için her yönüyle çok yararlı nadir eserlerden biridir.

Metin kritiği, fıkıh, hüküm çıkarma, hadisler arası ihtilaflar, mezhepler arası ihtilaflardan tutun da, isnad kritiği, rical bilgisi, sahabe bilgisi, sîret, yer isimleri, lügavî izahlar, şürler, tefsir, kelam ve bilimsel izahlara varıncaya kadar pekçok konuda gayet güzel bilgiler ihtiva eden bu kitap, Buhari ve Muslim hadislerinin daha doğru anlaşılması ve yorumlanmasında diğer hacimli şerhlerimizden daha pratik, kısa, özet izahlar sunmaktadır.

Eser, üzerinde mutlaka bir yüksek lisans tezi, hatta doktora tezi yapılabilecek önemi haizdir. Şüphesiz bu şekilde yapılacak bir çalışma, eserin kıymetini daha net bir şekilde ortaya koyacaktır.

Biz, Hadis kültürümüze böylesine kıymetli bir ilim hazinesi bırakan büyük alimimiz İbnu'l-Cevzî'yi rahmetle yâd ederken, birkaç nüshadan yaptığı tahkiki ile onu ilim dünyasının hizmetine sunan muhakkik Ali Huseyn el-Bevvâb'ı tebrik ediyor, yaptığımız bu tanıtımla eseri değerli araştırmacıların ilgisine ve bilgisine sunuyoruz.

BÜNYAMİN ERUL

e-mail: berul65@hotmail.com

¹³ A.g.e., I. 12. İbn Teymiyye, Fetâvâ, IV. 169'dan naklen; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, XXI. 378-383.

¹⁴ Bkz: Katip Çelebî, Keşfu'z-Zunûn, II. 1495.